

Valuch Tibor

Az ipari munka társadalma Magyarországon a XX. század második felében

Bevezetés

Ha a jelenkori magyar munkásság történetét¹ vizsgáljuk, akkor látható, hogy a társadalmi tagoltság, a tradíciók, a mentalitás és a társadalmi magatartás szempontjából három korszakról s ezeken belül két rendszerváltásról lehet beszélni. Az első rendszerváltást az 1948–1949-es kommunista hatalomátvétel jelentette, ami felszámolta a piacgazdaságot, és bevezette a szigorúan központosított tervgazdaságot, elindított egy erőltetett iparosítási folyamatot, alapvetően megváltoztatva ezzel a munkásság létezésének feltételeit. A második rendszerváltás pedig 1989–1990-ben zajlott le, aminek következtében megszűnt a kommunista politikai, gazdasági és társadalmi rendszer, így ismét a piacgazdaság, a magántulajdon, valamint a multinacionális tőke és a globalizáció által meghatározott viszonyok között kellett megtalálnia a mozgásterét a magyar munkásoknak. Nyilvánvaló, hogy a munka és a munkásság szempontjából is egészen más jellegzetességei voltak a negyvenes évek végéig létező magyar kapitalizmusnak, majd a némileg külön utas magyar államszocializmusnak és az 1990-es évektől újjászerveződő poszt-indusztriális és globalizálódó magyar kapitalizmusnak. Pusztán már emiatt is érdekes a magyar munkások társadalmi helyzetének, életstratégiáinak és identitásának a változása a XX. század második felében. Mindezt egy olyan összehasonlító elemzés keretében vizsgálom, aminek súlypontja az állam-szocialista korszak, egészen pontosan az, hogy mi változott meg a kommunista hatalomátvétel után, milyen sajátosságai voltak a magyar munkáslétnek az állam-szocialista korszak idején s hogyan alakult át mindez az 1989–1990-es demokratikus, piacgazdasági átmenetet követően?

Lényeges kérdés, hogy a változó körülmények között hogyan alakult át a munkásság belső tagoltsága származás, iskolázottság és képzettség szerint? Mindez miként befolyásolta a presztízsvizonyok alakulását az egyes munkáscsoportokon belül? Melyek voltak a munkásság belső tagolódását meghatározó tényezők? Milyen egyéni és csoportos alkalmazkodási stratégiák alakultak ki? Milyen sajátosságai voltak a munkás-identitásnak és az értékrendszernek a különböző időszakokban?

1 GYÁNI Gábor 2012.; PITTAWAY, Mark 2012.; BELÉNYI Gyula 2009. 367.; VALUCH Tibor 2001.

A városi munkásság szocio-demográfiai változásai

A társadalmi jellemzők áttekintése előtt röviden ki kell térni a munkássággal kapcsolatos fogalmi kérdésekre is. Úgy vélem, hogy a munkásságot nem célszerű leszűkíteni az iparban, építőiparban foglalkoztatottak csoportjára, hiszen a közlekedésben, a kereskedelemben, a dinamikusabb mértékben bővülő szolgáltató szektorban beosztott fizikai munkát végző szakképzett és képzetlen alkalmazottak is a munkásság körébe tartoznak. Az ipari munkás fogalma helyett tehát célszerűbbnek látszik a városi munkás fogalmát alkalmazni. A következőkben a városi munkás fogalmán a különböző ipari, kereskedelmi, közlekedési és szolgáltatási ágazatokban foglalkoztatott, szakképzett, illetve képzetlen, fizikai munkát végző munkavállalók csoportjait értem, akik nem írhatók le egységes vonásokkal jellemezhető társadalmi osztályként. Már csak azért sem, mert az egyes társadalmi jellemzők (életmód, mentalitás, kulturális tőke) vizsgálata is azt mutatja, hogy ez a társadalmi réteg erősen fragmentált volt, s egymástól élesen elkülönülő csoportokból állt.

Magyarországon a modern értelemben vett munkásság/munkásosztály kialakulása a XIX. század közepén kezdődött meg, a XX. század elejére vált számottevő társadalmi réteggé, majd a XX. század közepétől vált igazán tömegessé a munkássá válás, ahogyan azt az adatok is mutatják.

*Munkások és alkalmazottak száma az állami iparban és építőiparban
1950 és 1990 között (fő)*

Év	Állami ipar			Építőipar		
	Munkások	Alkalma- zottak	Munkások és alkalmazottak együtt	Munkások	Alkalma- zottak	Munkások és alkalmazottak együtt
1949	387.096	133.021	520.127	51.000		
1950	496.000	170.000	666.000	153.000	45.000	198.000
1960	897.000	247.000	1.144.000	182.000	57.000	239.000
1970	1.137.000	380.000	1.517.000	193.000	87.000	280.000
1980	1.097.000	295.000	1.392.000	211.000	79.000	290.000
1990*	995.000	287.000	1.282.000	188.000	72.000	260.000

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv... 1971., 1981.; Az 1990-es népszámlálás... 1994.

** 1990-ben valamennyi ipari foglalkoztatott adatai (állami, magán, szövetkezeti)*

Látható, hogy a városi munkásság meghatározó hányadát foglalkoztató állami ipar és építőipar létszámnövekedése 1950 és 1970 között volt igen erőteljes, az ipari munkások száma közel két és félszeresére nőtt, majd a hetvenes években lassan csökkenni kezdett. Az építőiparban foglalkoztatott munkások létszámnövekedésének üteme ennél mérsékeltebb, de a növekedés a hetvenes években is folytatódott.

*A munkások képzettség szerinti megoszlása az iparban és építőiparban
1949 és 1990 között (fő)*

Év	Ipar			Építőipar		
	Szakmunkás	Betanított munkás	Segédmunkás	Szakmunkás	Betanított munkás	Segédmunkás
1949*	289.060	121.946	123.608	41.494	1.945	23.492
1960	349.952	329.094	193.783	56.314	16.361	84.259
1970	521.512	538.850	254.490	108.439	65.526	74.808
1980	518.788	532.605	132.295	146.706	82.027	37.718
1990	494.906	404.378	79.936	125.809	51.941	21.319

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv... 1971., 1981.; Az 1990-es népszámlálás... 1994.

*Az 1949-es adatok valamennyi ipari munkás adatait tartalmazzák a bányászat kivételével.

Az adatok alapján jól nyomon követhető a városi munkásság létszámának változása az 1950 és 1990 közötti időszakban. Lényeges szerkezeti változás, hogy az ötvenes és a hatvanas években a létszámnövekedés bővülésének háttérében az erőltetett iparosítás kibontakozása, majd befejeződése állt. Mindeközben a munkások képzettség szerinti megoszlásában is jelentős átrendeződések voltak megfigyelhetők. Az ötvenes években a szakképzetlen munkások csoportja növekedett meghatározó módon, a hatvanas években viszont már a szak- és a betanított munkások létszámának viszonylag gyors emelkedése következett. Zárójelben meg kell jegyezni, hogy ez a csoportosítás elsősorban a változás irányainak a kifejezésére alkalmas, hiszen szakmunkás végzettségűek a segédmunkások között is voltak, és segédmunkásokat is beosztottak szakmunkákra, függetlenül attól, hogy volt-e megfelelő iskolai végzettségük. A segédmunkások esetében viszonylag gyakori, hogy szakmunkásiskola nélkül, a munkafolyamatok gyakorlat közben történő elsajátítása révén váltak szakmunkássá.² Az azonban kétségtelen, hogy az állam-szocialista korszakban is más társadalmi pozíció volt a képzett munkásoké, mint a képzetleneké, bár ezek az életkörülményekben kifejezésre jutó státusz-különbségek főként a hetvenes években valamelyest mérséklődtek. Ez elsősorban a lakásviszonyokban figyelhető meg, hiszen a kibontakozó állami lakásépítési program keretében megközelítőleg azonos adottságú panellakáshoz juthatott egy-egy ipari üzem szakmunkása és segédmunkása is. A huszadik század első feléhez viszonyítva az ötvenes években – különösen annak első felében – romlott a munkások szakképzettség szerinti összetétele, annak ellenére, hogy ezekben az években néhány hónapos átképző tanfolyamok elvégzésével is lehetett szakmunkás-bizonyítványt szerezni.

A munkások megoszlása az állami és a magánszektor között az államszocializmus időszakában nem változott jelentősen. Az állami ipar és építőipar munkásainak létszámához viszonyítva a (legális) magánszektorban munkásként dolgozók aránya átlagosan annak 1,5–2,0%-át jelentette. 1989–1990 után az állami szektorban dolgozó munkások száma a privatizáció következtében folyamatosan csökkent, a magánszektorban foglalkoztatottaké pedig növekedett.

2 HUNYADI Zsuzsa 1987. 9–32.

1949-ben az ipari munkások 23,4%-a, 1990-ben már 39,1% volt nő. Az államszocialista korszakban kissé mérséklődött a magyar ipar főváros-központúsága: 1960-ban a magyar ipari munkásság 43%-a, 1980-ban 37%-a dolgozott budapesti üzemekben. Az ipar területi koncentrációja csak kismértékben enyhült, az új munkahelyek nagy többsége az ötvenes és a hatvanas években Budapesten és mintegy tucatnyi vidéki városban létesült. A rendszerváltást követően viszont a szocialista korszak legtöbb emblemikus – elsősorban nehézipari – gyárát Budapesten és a vidéki ipari központokban – Miskolc, Ózd, Salgótarján – is bezárták, ami létszámában és területi elhelyezkedését tekintve is átrendezte a magyar munkásságot.

Megállapítható, hogy a különböző városi munkáscsoportok létszáma a kommunista hatalomátvétel követően 1949 és 1970 között gyorsan nőtt, majd a növekedés üteme lelassult, és a nyolcvanas évektől lassú, majd 1990 után gyorsuló ütemű csökkenés kezdődött. A kilencvenes években a de- és a poszt-indusztrializáció hatására fokozatosan átalakult a fizikai munkavégzés tartalma, drasztikusan csökkent a képzetlen munkaerő iránti igény, s ezzel párhuzamosan növekedett a magasan képzett, többféle szakképzettséggel is rendelkező munkások iránti kereslet.³

A társadalmi tagoltság változásai

Bár a magyar munkásság létszáma már az 1930-as évek közepétől emelkedett, a növekedés igazán a kommunista hatalomátvételt követően kibontakozó erőltetett iparosítás következtében vált dinamikussá. Ennek következtében az ipari munkásság tagoltsága, társadalmi összetétele is jelentősen megváltozott. A munkásságba újonnan belépők többsége különböző paraszti rétegekből, napszámosok, agrárproletárok, a földtől átmenetileg vagy tartósan menekülő birtokos parasztok közül került ki. Számukra fokozott nehézséget jelentett az új munkaszervezeti formákba történő beilleszkedés, az üzemi hierarchiába történő betagozódás, a munkamozdulatok elsajátítása különösen a kor meglehetősen hektikus politikai és társadalmi viszonyai közepette. A parasztból munkássá válás nem új jelenség a XX. század magyar történelmében, de ilyen tömeges méretűvé válása igen. Ennek következtében a hatvanas évek végére a magyar munkásság egyik legfőbb jellemzőjévé vált az átmenetiség, ami együtt járt a hagyományos munkáséletforma felbomlásával, illetve átalakulásával. *„Alapvetően más azoknak az életformája, akik életük során azonos társadalmi rétegben, tehát a parasztságon vagy a munkásságon belül maradnak, mint azoké, akik réteget változtattak.”*⁴

A változások összetettségét jól mutatja, hogy az 1962–1964-es társadalmi rétegződés vizsgálat adatai szerint a szakmunkások 36%-a, a betanított munkások 60%-a, a segédmunkások 68 %-a volt parasztszármazású. Ez egyben azt is jelenti, hogy az ötvenes években a *szakmunkások* nagyobb része még a tradicionális munkásságból származott.⁵

3 PITTAWAY, Mark 2011.

4 KEMÉNY István 1972.

5 FERGE Sándorné – KEMÉNY István – LÁNG Györgyné – MÓD Aladárné 1966.

Az MTA Szociológiai Intézetének 1972–1973-ban végzett kutatásai szerint az ötvenes és a hatvanas években munkássá válóknak csak a kisebb részét tudta befogadni a város. Ezeknek „jelentős részét is a városban nagyon rossz lakáskörülmények között megtelepülő, sorsán valamilyen ’természeti ok’ (betegség, ivás, sok gyerek stb.) miatt változtatni nem képes, magát és a családját fenntartani alig tudó, hátrányos helyzetű többnyire továbbörökítő szegény és lumpen rétegek alkotják.”⁶ Megfigyelhető, hogy a városi munkások között a paraszti származásúak aránya a képzettség növekedésével párhuzamosan csökkent. A segédmunkásoknak közel a kétharmada, a szakmunkásoknak viszont csak a fele tartozott ebbe a csoportba. Az erőltetett iparosítás során nagy számban hoztak létre olyan munkahelyeket, amelyek révén a képzetlen és iskolázatlan vándormunkásság városi proletárhelyzete tartóssá vált. „*A parasztból munkássá válás a legnagyobb erőfeszítések egyike. Igen nagy terhet jelent mindenekelőtt a nagyvárosi élet és az ipari munka elsajátítása. Nehezíti az ipari munka megszokását, hogy minden munkahelyen valamilyen közösség vagy társulás van, és az újonnan jött nem érti az összeszokott emberek érintkezését, egyezményes jeleit. A régiek természetesnek tartják, hogy őt illesse a munka neheze, neki jussanak a legrosszabb körülmények, és ő élvezze a legkevesebb előnyt. Az újonnan érkezettel szembeni idegenkedés erősebb, ha az falusi, és nemcsak a munkahely megszokott fordulatai, hanem a városi élet megszokott jelei is ismeretlenek számára, ezért nehezebben érti meg, amit közölnek vele, és lassú észjárásúnak tűnik. Ehhez járult még a régi kötelekekből és szokásokból való kiszakadás és az ezzel járó társalanság, magány és belső bizonytalanság érzése. A városba járó vagy költöző paraszt elveszíti a rokoni és szomszédági kapcsolatokat, és csak hosszú idő múlva tud új emberi kapcsolatokat teremteni a városban.*”⁷ A nagyarányú társadalmi átrendeződések a munkásság dinamikus létszámgyarapodását lehetővé tették ugyan, de ezzel egyidejűleg lényegében megakadályozták a nagyüzemi munkához, a városi életformához sok szálon kapcsolódó, teljesítményorientált, stabil identitással rendelkező, jól képzett illetve könnyen képezhető modern munkásréteg kialakulását, hiszen közben lerombolták azokat a hagyományos struktúrákat, amelyek ennek alapjául szolgálhattak volna.⁸

Származás és képzettség szerint három-négy nagyobb és több kisebb csoportot lehet elkülöníteni a XX. század második felének magyarországi városi munkásságán belül. Az első csoportot a többgenerációs munkáscsaládból származó, szakképzett munkások alkotják. Mentalitásuk, értékrendjük alakulásában fontos szerepe volt az alkotó munka magas presztízsének. Számukra az élet legfontosabb törvénye a kemény munka és ennek révén megteremthető biztos megélhetés feltételeinek biztosítása. Szaktudásukat az állam-szocialista rendszer viszonyai között nem mindig tudták megfelelően érvényesíteni, ami sokakat a kilépésre ösztönzött. A kilépők többsége kisiparosként folytatta életét. A nehézségek ellenére is lényeges volt a „szakma”

6 LADÁNYI János 1977.

7 KEMÉNY István 1972.

8 PITTAWAY, Mark 2012.

átörökítése, bár a gyermekek taníttatása is fontos életcél volt számukra. Az kevésbé volt jellemző, hogy a tradicionális szakmunkáscsaládok fiatalabb generációinak tagjai tartósan segéd- vagy betanított munkássá váltak volna, ellenben az ebből a csoportból kilépők rendszerint műszaki értelmiségivé lettek. Ezen a rétegen belül elkülöníthetők az 1949 után önálló kisiparosból nagyüzemi (szak)munkássá válók, akiknek tartós nehézséget jelentett az önállóság elvesztése, ezért a képzés is nagyobb volt bennük, hogy korábbi helyzetükbe visszatérjenek.

A második csoportot a többgenerációs, alacsonyabb iskolázottsággal rendelkező, képzetlenebb/félig képzett tradicionális munkások alkották. Esetükben már nagyobb ki és belépési mobilitás volt megfigyelhető. A szocialista korszakban az iskolázottság és a szakképzettség megszerzésének a lehetőségei bővültek, ami segíthette a jobb pozíció elérését is. A munkásból káderré válás is fontos kilépési lehetőséget jelentett e rétegek tagjai számára különösen az ötvenes években, a rétegben maradást viszont többnyire a kockázatvállalási készség, a kulturális tőke (képzettség) részleges hiánya segítette elő. A többgenerációs betanított vagy segédmunkás családok számára vonzó mobilitási stratégia volt a szakmunkássá válás, de megfigyelhető a státusz átörökítése is.

Szintén önálló karakterrel rendelkező csoportot alkottak – a létszámában nem túl nagy, átlagosan húsz-harmincezer fős – magánszektorbeli munkások. A szocialista korszakban, az ötvenes évektől a hetvenes évek végéig magánalkalmazottnak lenni nagyobb kockázatot jelentett, mint az állami szektorban történő munkavállalás, hiszen sohasem lehetett pontosan tudni, mikor szigorítják a magángazdaság működési feltételeit. Bár ilyen irányú felmérés, elemzés nem készült, joggal feltételezhető, hogy a legális magánszektor munkásai többnyire képzetlenek voltak, az átláthatatlanabb nagyüzemi munkával szemben előnyben részesítették a kisüzemek munkaszervezeti rendjét. A magángazdasági alkalmazással együtt járó magasabb kockázatot, a teljesítménytől erősebben függő, de az állami szektorban elérhetőnél magasabb jövedelem kompenzálta.

A negyedik és a legnagyobb létszámú réteget az „elsőgenerációs” vagy „új munkások”, illetve más kifejezéssel: a „parasztmunkások” alkották. Ők általában szakképzetlenek, alacsony iskolázottságúak voltak és szinte kivétel nélkül az ötvenes és a hatvanas évek folyamán váltak ipari munkássá. Mindezek következtében munkaszervezeti pozíciójuk tartósan alacsony volt, rendszerint nehéz fizikai munkát végeznek. Kisebb részük a hatvanas évek végétől szélesedő állami lakásépítés keretében városi lakáshoz jutott, nagyobb részük napi vagy távolsági ingázó maradt. *„A magyar falusi nincstelenek ipari proletárrá válása általában kétlépcsős mobilitás formájában megy végbe. Az első lépcsőben a falusi proletár vagy törpebirtokos gyermekéből gyári segédmunkás vagy betanított munkás lesz, a második lépcsőben az előbbieik gyermekei szakmunkássá válnak.”*⁹ Ugyanakkor ebben a csoportban volt a legerőteljesebb az intergenerációs immobilitás vagyis az alacsony társadalmi státuszú, iskolázatlan, képzetlen munkások gyermekeinek a jelentős része maga is ebben a társadalmi helyzetben maradt.

9 KEMÉNY István 1990.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a XX. század második felében dinamikus létszámnövekedést mutató munkásság szociális háttere szerint annak ellenére is sokrétű, hogy az ötvenes-hatvanas években mobilitási szempontból erősen nyitottá vált, a mezőgazdaságból kiszorultak nagy számban városi munkássá váltak. A korszak második felében azonban az önreprodukciós tendenciák erősödtek, az egyes munkáscsoportok ismét zártabbá váltak. A kilépés arányai és esélyei a hetvenes és a nyolcvanas években fokozatosan mérséklődtek.

A munkásság társadalmi tagoltsága, összetétele a rendszerváltást követően lényegesen megváltozott.¹⁰ A nyersanyag-kitermelésben és az alapanyaggyártásban (bányászat, nehézipar) dolgozók a kilencvenes években, a gyárak és a bányák bezárása következtében tömegesen veszítették el munkahelyüket. A szakképzett munkások egyik része csak átmenetileg, a képzetlen munkások többsége viszont tartósan munkanélkülivé vált. Ez utóbbi csoport tagjai gyakran végleg kikerültek a foglalkoztatottak közül. Hasonló volt a kohászatban foglalkoztatott szakmunkások nagy részének sorsa is, ők vagy nyugdíjba menekültek vagy hosszú időre munkanélkülivé váltak. Az átmenet során évszázados múlttal rendelkező gyári/lokális társadalmak (Salgótarján, Ózd, Diósgyőr, Csepel) omlottak össze és tűntek el néhány év alatt. Nagyarányú szektorok közötti átrendeződés zajlott le a munkások körében, jelentősen emelkedett a kereskedelemben, közlekedésben és a szolgáltatásban fizikai munkát végzők aránya, miközben a magas képzettséget igénylő ágazatok – autógyártás, elektronikai ipar – kivételével az ipari munkások aránya csökkent.¹¹ Amíg a transzformációs krízishelyzet vesztesei közé tartoztak a képzetlen és alacsony iskolázottságú segédmunkások, addig az átmenet nyertesei közé kerültek a többféle szakképzettséggel és tapasztalattal rendelkező szakmunkások. Egyik részük az újjáalakuló gazdasági szervezetrendszer keretei között, gyakran a Magyarországon befektető multinacionális nagyvállalatoknál (Suzuki, Audi), másik részük önállósodva és vállalkozóvá válva, harmadik részük pedig az átmenetet túlélte, magyar vagy külföldi tőkések által privatizált üzemekben folytatta tovább pályáját.

Önkép, identitás és életstratégiák

A XX. század közepén, a kommunista hatalomátvétel előtt, a magyar munkásság viszonylag zárt, belsőleg erősen tagolt és stabil identitással rendelkező társadalmi réteg volt.¹² A szak-, a betanított- és a segédmunkások közötti – munkahelyi – társadalmi távolság a kommunista hatalomátvétel előtt és után is jelentős volt. A nagyüzemi és kisipari munkások – különösen a szakmunkások – a század közepén jól képzettek voltak, a munkásságon belül az analfabéták aránya alacsony volt. A munkáscsoportok közötti választóvonalakat részben a származás és társadalmi háttér, részben pedig a foglalkozási, jövedelmi, kulturális és életmódbeli különbségek alakították ki és tartották fenn.

10 BARTHA Eszter 2011.

11 VALUCH Tibor 2015.

12 NAGY Péter 2016.

A nagyobb üzemek, gyárak társadalmán belül meghatározó szerepe volt a többgenerációs munkáscsaládokból származóknak. Ők többnyire harmadik, ritkábban negyedik generációs munkások voltak, akik gyakran az apjuk, a nagyapjuk vagy a dédnagyapjuk foglalkozását folytatták, már a gyermekkoruktól erre készültek, ennek megfelelő szocializációs feltételek között nevelkedve váltak munkássá. Életstratégiájuk meghatározó eleme volt a biztos megélhetést jelentő gyári alkalmazás megtartása, illetve a szaktudás és a tapasztalatok bővítése révén a fokozatos szakmai előrelépés és a pozíció javítása a munkahely formális és informális hierarchiájában. Szintén fontos eleme volt ennek a magatartásnak a szakma, a lokális és a gyári társadalmi pozíció átörökítése a fiatalabb generáció tagjaira. A siker és az elismertség alapja a munka és a tudás volt. Önképüknek, identitásuknak fontos eleme volt az ún. „tisztas munka”, a tudáson és tapasztalaton alapuló teljesítmény, ami nemcsak a munkaszervezeten belül alapozta meg az elismertséget, hanem a helyi társadalomban, a magánéletben is. Ebben a gondolkodásmódban a munka nem egyszerűen kényszer, hanem egyfajta sajátos alkotási folyamat, az egyes ember ismertségét és presztízsét befolyásoló tényező. E többgenerációs munkáscsoportok tagjainak az identitásában fontos elem volt a gyári társadalomhoz kötődés, amit a nagy gyárak stabil jövedelemmel és sokrétű szociális juttatásokkal is erősítettek. Ennek, a lényegében felsőmunkásságnak tekinthető csoportnak a magatartását a munkahelyük iránti lojális elkötelezettség is jellemezte.¹³ Rangot jelentett a XX. század első felének legnagyobb magyar magánvállalatainak (Weiss–Manfréd Rt. Rimamurány–Salgótarján Vasmű Rt.) dolgozni.

A munkafolyamatokat áttekinteni és irányítani képes szakmunkások, speciális tudással, munkatapasztalattal rendelkező munkások a hierarchia csúcsán álltak saját társadalmi csoportjukon belül. A teljesítmény tisztelete, a szakma szeretete, a jól végzett munka öröme, a társadalmi rétegen/csoporton belüli hierarchia tiszteletben tartása, illetve a kapcsolódó normák elfogadása fontos eleme volt a felsőmunkásság értékrendjének. Életvitelüket és gondolkodásukat már jelentős mértékben befolyásolták a kispolgári mintakövetés elemei. Az alsómunkásságot alkotó, képzetlen munkás csoportok esetében az önkép bizonytalanabb, a gyári és a helyi társadalmi kötődés és identitás is gyengébb volt. Életstratégiáik általában kevésbé voltak tudatosak, többnyire a rövid távú megélhetési igények és kényszerek szerint szervezték életüket. Identitásukban a helyi és a gyári kötődés kevésbé volt fontos. A proletár-lét körülményei önmagukban is rontották az önerőből történő felemelkedés esélyét. Ennek a csoportnak az utánpótlása főként az alacsony státuszú mezőgazdasági foglalkoztatottak közül került ki, akik számára a városi munkás lét elsősorban az állandó alkalmazás és a stabil jövedelem miatt volt vonzó.

Ha az egyes társadalmi tökefajták birtoklását szerepét vizsgáljuk, akkor látható, hogy a XX. század közepén a politikai tőkének meglehetősen jelentéktelen volt a szerepe az egyes munkáscsoportok életében. A baloldali politikai kötődés például inkább hátrányt jelentett a két világháború közötti Magyarországon, ellenben erős volt a – legalább formális – vallásosság. A kulturális és kapcsolati tőke a helyi/gyári

13 Állításaimat a többgenerációs munkáscsaládok tagjaival készített élettörténeti interjúk adatai és elemzése támasztja alá.

egyesületi tagságban, az önszerveződő kulturális közösségekben (énekkar, fúvószenekar) kifejtett aktivitásban nyilvánult meg.

A magyar munkásság második világháborút megelőzően megfigyelhető viszonylagos társadalmi, értékrendbeli zártsága a negyvenes-ötvenes évek fordulójától kezdett felbomlani. A kommunista korszakban a különböző munkáscsoportok értékrendje, a munkához való viszonya is fokozatosan átalakult. 1948 után a politikai elkötelezettséghez kötötték a munkahelyi előmenetelt. A munkahely is szélsőségesen átpolitizálódott. Megfelelő politikai tőke – kommunista párttagság, pártbeli aktivitás – többszörösen előnyt jelentett. Az újonnan munkássá válók egy része már nem a munka, hanem a munkahelyi politikai aktivitás révén igyekezett előnyösebb helyzetbe kerülni, ami számos konfliktus forrásává vált. Korábban ez egyáltalán nem volt jellemző, sokkal fontosabb szerepet játszott az egyén munkahelyi megítélésében a tapasztalat, a lojalitás, a pontosság és megbízhatóság. Az ötvenes évektől a munkához kötődő értékek korábbi szerepe mérséklődött. Az anyagi ösztönzés és érdekeltség helyébe a pszichikai nyomás és az erőszak különböző formái léptek, az időnként szélsőséges formát öltő munkaversenyektől (ún. sztahanovista-mozgalom) a büntetőjog széleskörű alkalmazásáig. Hiszterizálták a munkanapokat, állandóan emelték a normákat, feszültségeket keltettek, a politikai rendőrség besúgó-hálózatot épített ki a gyárakban, a piacgazdaságban megszokott érdekeltségi, fegyelmezési eszközök helyét a munkán kívüli eszközök vették át. Az állam-szocialista korszak hivatalos diskurzusa munkásállamként, a köz érdekeit szolgáló szervezetként jelenítette meg önmagát, ám ebből a hétköznapok valóságában vajmi kevés volt érzékelhető. A politikai alapon és propaganda szempontokból kivételezettek kis csoportjának kivételével a kommunista hatalom társadalmi bázisának tekintett munkások többsége negatív élményként élte meg mindazt, ami történt. Hiszen elvesztették biztonságukat, a korábbi szociális juttatásaik többségét, állandósult a teljesítmény fokozás kényszere, az élmunkások kivételével a munkások reáljövedelme jelentősen csökkent az 1948–1956 közötti időszakban. Mindennapos gyakorlattá vált a hétnapos munkahét például a bányászatban, az építőiparban. Vagyis elsősorban az élet- és munkakörülmények folyamatos romlását észlelték, nem pedig azokat az előnyöket, amelyeket a létrejött munkáshatalom jelentett. Szervezett érdekvédelem a rendszer jellegéből következően nem működhetett, a feszültségek időnként sztrájkszervezési kísérletekben, kisebb-nagyobb munkabeszüntésekben kerültek a felszínre, ám ezeket szigorúan megtorolták.

Mindez jelentősen befolyásolta a különböző munkáscsoportok identitását, önképét és stratégiáit is. Az államosítás következtében a munkások döntő többsége állami alkalmazottá vált, ebből következően is mérséklődött az egyes gyárak identitásképző szerepe. A kommunista hatalomátvételig befolyásos tradicionális munkáscsoportok háttérbeszorulásával a mintaadó társadalmi csoport gyengült meg, s jelentősen mérséklődött az identitásra és az önkép változásaira gyakorolt hatása. Az állam-szocialista rendszer jellegénél fogva a munkavégzés is átpolitizálódott, ám sem a régi, sem az új munkások többsége nem tartotta önmagára nézve érvényesnek a központilag megfogalmazott, szebb jövőért küzdő, boldog proletár önképét. Sokan egyfajta sajátos

alkalmazkodási stratégiát alakítottak ki, aminek jegyében a munkahelyen alkalmazkodtak a hivatalos elvárásokhoz, a magánéletükben pedig a saját hagyományait, értékeiket követték. A társadalmi egyenlőség növelését szolgáló nivellációs törekvéseket sokan egyfajta társadalmi státuszvesztésként élték meg.

1956 után, a Kádár-korszakban a kommunista hatalom fokozatosan mérsékelte a direkt beavatkozásokat. A militáns szellemű munkáspolitikát helyébe fokozatosan az érdekeszámításra is képes, paternalista gyakorlat lépett, anélkül, hogy a fokozott teljesítmény kényszeréről lemondtak volna. Az ideológiai környezettől és a propaganda-szólamoktól függetlenül a munkavállalók döntő többsége klasszikus bérmunkásként élte meg helyzetét s ennek megfelelően alakította ki viszonyát az állami tulajdont képviselő munkaadókkal. Az ötvenes évek első felének hektikus viszonyait a hatvanas-hetvenes években fokozatosan felváltotta a kiszámíthatóság, lehetőség nyílt a munkahelyi közösségek (újja)szerveződésére, aminek formális kereteit a szocialista brigád-mozgalom jelentette, ám a munkahelyi és személyes kapcsolatok rendszerint túlnyúltak ezen. Bár a politikai ellenőrzés fennmaradt a gyárakban, a politikai elvárásokkal már nem kellett feltétlenül azonosulni. A Kádár-korszak „élni és élni hagyni” jellegű politikai gyakorlatának relatív sikerességét jelezte többek között az is, hogy nagyon ritkák voltak és egy-egy üzem keretei között maradtak a sztrájkok és munkabeszüntetések. Részben ezek pótlására alakultak ki az érdekvégyesítésnek az egyéni és kiscsoportos, alapvetően informális jellegű, a politikai berendezkedéssel történő összeütközést elkerülő módozatai (munkalassítás, teljesítmény visszatartás).¹⁴ A Kádár-korszak munkás identitásában nem az öntudatos, szervezett, az érdekeiért nyilvánosan fellépő, társaival szolidáris munkás önképe és magatartása volt meghatározó, hanem sokkal inkább az ügyes, egyéni érdekvégyesítésre képes munkavállaló. Általában hiányzott a különböző munkáscsoportok tapasztalatai közül a társadalmi szerveződés tapasztalata.

Fontos kérdés, hogy a tradíció nélküliség és a kultúrávesztés folyamata mennyiben járult hozzá az ötvenes és hatvanas években munkássá válók „politikai lojalitásának” kialakulásához. Az új munkahelyre, új lakóhelyre, új életkörülmények közé kerülők nyilvánvalóan – kényszerűségből is – hajlamosak voltak a kialakult helyzet elfogadására, az alkalmazkodásra. Régi társadalmi, kulturális kötődéseik meggyengültek vagy elvesztették őket, az új viszonyok kialakítása hosszabb időt igényelt, s jelentős csoportok számára nem is bizonyult sikeresnek. Sokan tartósan képtelennek bizonyultak az új élet- és munkakörülmények adaptálására. Munkaviszonyuk gyakran ideiglenes, sűrűn változtatták munkahelyeiket, nem jutottak folyamatosan jövedelemhez, nem tudtak tartósan stabil életkörülményeket teremteni maguk és családjuk számára. Könnyen süllyedő társadalmi pályára kerültek, és a szegény társadalmi csoportok létszámát gazdagították.

Velük ellentétben a konszolidált Kádár-korszak stabil munkaviszonnal rendelkező szakmunkásai, művezetői, brigádvezetői a társadalmi középhez sorolták magukat, akik sem nem szegények, sem nem gazdagok, akik kis lépésekben, de folyamatosan képesek az anyagi gyarapodásra, akik fogyasztók is, akik sikeresen tudják kihasználni a legális

14 HÉTHY Lajos – MAKÓ Csaba 1972.

vagy illegális kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségeket. Életüket, munkájukat ezek jegyében szervezték meg.

A nyolcvanas évek mélyülő gazdasági válságjelenségei már megkérdőjelezték a kiszámíthatóságra és stabilitásra alapozott életstratégiák fenntarthatóságát. Hiszen már 1986–1987-ben, évekkel az átmenet kibontakozása előtt megkezdődött a szocialista nehézipar átszervezése, sor került az első tömeges elbocsátásokra, ami nagyon sokak egzisztenciáját és identitását bizonytalanította el. Az 1989–1990-es rendszerváltozással együtt járó gazdasági átalakulás – a tulajdonváltás, a magántőke térnyerése, a hatékonyság növelését célzó átszervezések – felgyorsították a munkásság átalakulását is. Ennek következtében – különösen a kilencvenes években – a bizonytalanság és a kiszolgáltatottság érzése vált a különböző munkáscsoportok identitásának meghatározó elemévé. Sokak számára feldolgozhatatlan traumát jelentett a gyakran évtizedek óta meglevő munkahely és munkatársak elvesztése. A szervezeti kultúra és a tapasztalat hiánya miatt gyakorlatilag egyetlenegy esetben sem sikerült egy-egy munkáscsoportnak érdemi ellenállást kifejtenie vagy kedvezőbb feltételeket elérnie az átszervezések, gyárbezárások és leépítések során. Ehhez hasonlóan alapvetően kudarcos történet volt a szakszervezetek újjászerveződése is a rendszerváltás során.¹⁵ Az érdekképviseltek taglétszáma alacsony maradt, az újonnan kialakuló piacgazdasági viszonyok között integrálódó munkások identitásának nem vált lényeges elemévé a szakszervezeti tagság, a szervezett munkáslét. Az egyéni és csoportos életstratégiákat¹⁶ a kilencvenes években a veszteségek, az egzisztenciális bizonytalanság, az életszínvonal visszaesésének a mérséklése, valamint a munkanélkülivé válás elkerülésének a szándéka befolyásolta a leginkább. Mindez erősítette a munkásságnak, mint korábban meghatározó társadalmi rétegnek a dezintegrációját.

Összegzés

Tanulmányomban arra törekedtem, hogy bemutassam, miként változott meg a magyar munkásság társadalmi pozíciója, tagoltsága, összetétele a XX. század második felében. Választ kerestem arra a kérdésre is, hogy az egyes időszakokban, a kommunista hatalomátvétel előtt, az állam-szocialista rendszerben, majd ennek bukását követően a piacgazdasági átmenet időszakában melyek voltak a fontosabb jellegzetességei ez egyes munkáscsoportok életstratégiáinak, identitásának és önképének. Látható, hogy a magyar munkásság a vizsgált időszakban létszámát és összetételét tekintve is jelentősen megváltozott. A politikai és gazdasági feltételek ismétlődő változásai miatt az életstratégiák is átalakultak a folyamatos alkalmazkodási kényszereknek köszönhetően. A hagyományos munkásidentitás különböző elemei háttérbe szorultak, az új helyzetben kialakuló identitáselemek pedig töredezetten maradtak. Az 1989–1990-es rendszerváltást követő gazdasági és társadalmi átmenet lezárta a hagyományos városi munkásság történetét Magyarországon.

15 TÓTH András 2000.

16 PITTAWAY, Mark 2011. és BARTHA Eszter 2011.

A zöld színnel kiemelt írások nem szerepelnek a hivatkozások között!

Törölhető?

Irodalom

ANDORKA Rudolf – HARCSA István – KULCSÁR Rózsa

1975 A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Statisztikai Időszaki Közlemények. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal

Az 1990-es népszámlálás...

1994 Az 1990-es népszámlálás foglalkozási adatai. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal

BARTHA Eszter

2004 Munkások a munkásállam után: a változás etnográfiaja egy volt szocialista „mintagyárban” *Eszmélet* 16. 62. szám 47–72.

2011 Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon. Budapest, L'Harmattan Kiadó

BELÉNYI Gyula

2009 Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965. Szeged, Belvedere–Meridionale Kiadó

FERGE Sándorné – KEMÉNY István – LÁNG Györgyné – MÓD Aladárné

1966 Társadalmi rétegződés Magyarországon. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal

GYÁNI Gábor

2012 A városi munkásság szerkezeti változásai 1910 és 1941 között. In: Gyáni Gábor: *Az urbanizáció társadalomtörténete*. Kolozsvár, Korunk–Komp–Press

HÉTHY Lajos – MAKÓ Csaba

1972 Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Budapest, Akadémiai Kiadó

1978 *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Budapest, Gondolat Kiadó

HUNYADI Zsuzsa

1987 Egy marginális réteg esélyei. In: Utasi Ágnes (Szerk.): *Peremhelyzetek*. 9–32. Budapest, MSZMP KB. Társadalomtudományi Intézete

KEMÉNY István

1972 A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia* 1972/1. 36–48.

1990 Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. *Szociológiai tanulmányok*. Budapest, Vita

KEMÉNY István – KOZÁK Gyula

1971 *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

KERTESI Gábor – SZIRÁ CZKY György

1983 *Munkásmagatartások a munkaerőpiacon*. *Valóság*, 1983/ 7. sz. 20–36.

LADÁNYI János

1977 Községekben élő munkások. Szociológia 1977/1. 28–41.

Magyar statisztikai évkönyv...

1971 Magyar statisztikai évkönyv 1970. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal

1981 Magyar statisztikai évkönyv 1980. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal

NAGY Péter

2016 A Rima vonzásában – az ózdi gyári és lokális társadalom az 1880-as évektől az 1946-os államosításig. Budapest, Napvilág Kiadó

PITTAWAY, Mark

2011 A magyar munkásság és a rendszerváltás. Múltunk 2011. 1. szám 4–18.

2012 The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press

TÓTH András

2000 A magyar szakszervezetek a politika és a gazdaság viharában. Politikatudományi Szemle IX. 1–2. szám 151–183.

VALUCH Tibor

2001 Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. (Social history of Hungary in the second half of the twentieth century) Budapest, Osiris Kiadó

2015 A jelenkori magyar társadalom. Budapest, Osiris Kiadó

VARGA László

1994 *Az elhagyott tömeg. Budapest, Budapest Főváros Levéltára–Cserépfalvi*

